

Я.Шолох

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЗАРУБІЖНОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ОУН-УПА**

Становлення історіографії будь-якої проблеми розвивається заздалегідь відомим сценарієм: накопичення та систематизація емпіричного матеріалу — теоретико-методологічне осмислення — формування концепції. Аби розкрити цю триступеневу схему, необхідно дати відповіді на такі питання: що або хто дає імпульс до початку дослідження; які фактори впливають на вибір дослідниками тих чи інших аспектів проблеми; яким чином змінюється зацікавленість вчених в окремих аспектах проблеми; коли дослідження певної проблеми можна вважати закінченим, а в нашому випадку ще й показати, як всі ці процеси переломлюються в світлі зарубіжної історіографії? Особливу цікавість викликає динаміка актуальності проблеми ОУН-УПА в зарубіжній історіографії та супутні чинники. Під останніми ми розуміємо явища об'єктивного характеру, які мали корегуючий вплив на вибір напрямків дослідження зазначеної проблеми і зумовлювались тим, що проблема ОУН-УПА досліджувалась в умовах іншої соціально-культурної дійсності, а це в свою чергу мало як позитивні так і негативні наслідки.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати період становлення зарубіжної історіографії проблеми ОУН-УПА в загальних рисах, та запропонувати періодизацію останньої.

Передусім, треба уточнити термінологію. Предмет дослідження — зарубіжна історіографія проблеми ОУН-УПА є не досить

конкретним. Фактично поняття зарубіжна історіографія означає весь творчий доробок із проблематики ОУН-УПА, що був створений за межами України. Треба зазначити що ця проблема широко досліджувалась істориками діаспори. Отже беручи за основу національну приналежність можна говорити про існування діаспорної історіографії проблеми ОУН-УПА, репрезентованої етнічними українцями, та про суто зарубіжну історіографію даної проблеми, представлену істориками інших країн (Польщі, США, Росії). У відповідності до вище запропонованої схеми (накопичення та систематизація емпіричного матеріалу — теоретико-методологічне осмислення — формування концепції) проаналізуємо процес становлення зарубіжної історіографії проблеми ОУН-УПА.

Цілком логічно буде почати аналіз саме з найбільш чисельної групи — діаспорної історіографії проблеми ОУН-УПА. Ризикнемо стверджувати, що дослідження історії ОУН і УПА мали місце лише в тих країнах проживання українців, що відповідали таким двом чинникам: існування української наукової бази (університетів, бібліотек, наукових товариств, газет, тощо) та наявність / можливість доступу до джерельної бази з проблеми ОУН-УПА.

Відсутність одного з двох вказаних чинників автоматично виводили країну з кола дослідників проблеми ОУН-УПА. Але, з іншого боку, така схема є відкритою, оскільки сюди може потрапити будь-яка країна проживання української спільноти, що внаслідок певних змін (поява національних наукових установ або відкриття / поява джерел з даної проблеми) стала відповідати цим двом умовам. І хоча можливість таких змін є більше гіпотетичною, ніж реальною, варто враховувати й такий перебіг подій.

Аби обґрунтувати запропоновану схему, та відповісти на поставлені питання, розглянемо процес становлення головних осередків дослідження проблеми ОУН-УПА. Для цілісності загальної картини, необхідно охарактеризувати соціально-історичні умови, в яких відбулося становлення діаспорної історичної науки, а зокрема й історіографії ОУН і УПА. По-перше, торкнемося питання напрямку основних еміграційних хвиль.

Перша — трудова хвиля еміграції (кінець XIX ст. – початок XX ст.) була спрямована головним чином в Північну Америку¹. Вже сама причина еміграції вказує на суто практичні пріоритети перших українських емігрантів. Початок інтересу до українознавства серед емігрантів першої хвилі відмічається лише наприкінці 30-х та на початку 40-х років². Друга хвиля, політична

за своїм характером, була спрямована до європейських країн, і органічно поєднувалась з процесами становлення національно-визвольного руху, що відбувалися на той час у Західній Україні. Українська політична еміграція міжвоєнного періоду, створила передумови для формування досить потужної наукової інфраструктури, серед піонерів треба відзначити діяльність УВУ в Празі (основний осередок української політичної еміграції міжвоєнного періоду), що сприяла не тільки збереженню української науки, але й плекала молоде покоління українських вчених³. Третя хвиля еміграції, теж політична, припадає на післявоєнний період. Весь потік біженців від радянського режиму був тоді спрямований до західних зон окупації, сюди також пробилися окремі підрозділи УПА. Саме наприкінці 1945 року у західній пресі з'являються перші публікації, присвячені діяльності ОУН-УПА. І хоча часто інформація була не зовсім достовірна або перекошена, як зазначає Ю.Романішин "розголос боротьби ОУН-УПА у світі був куди більший ніж розголос Визвольної війни 1917-1920 рр."⁴. Крім того політичні емігранти третьої хвилі вже не мали жодних ілюзій щодо майбутнього України. На нашу думку, саме це є причиною утворення у листопаді 1945 року Української Вільної Академії Наук (УВАН) з центром у Аугсбурзі⁵, та відновлення діяльності Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (НТШ) у Сарселі (Франція)⁶.

Проведення союзниками в червні 1948 року грошової реформи в західних зонах окупації Німеччини суттєво ускладнило фінансове становище переміщених осіб, серед яких велику кількість становили українці. А також надана американським урядом можливість емігрувати до США стали результатом масового відтоку українців з Європи⁷. Втративши значну кількість студентів та частину викладацького складу⁸, УВАН також була змушена емігрувати до Північної Америки. У 1949 році вона перемістила свою президію до Вінніпегу, а в 1950 році був створений осередок УВАН у Нью-Йорку з філіями у Вашингтоні, Детройті, Денвері та Філадельфії⁹. Суттєвих структурних змін зазнало й НТШ. У 1955 році були створені автономні відділи НТШ у США, Канаді, Австралії. Головуючу функцію стала виконувати Головна Рада наукового товариства (Сарсель, Франція)¹⁰. Не дивлячись на те що у Європі продовжував свою діяльність УВУ (перемістився до Мюнхену) і протягом 1950-1972 років діяв Інститут вивчення СРСР (до речі фінансову підтримку цієї установи здійснювали США)¹¹, передові позиції північноамериканської науки

риканських осередків українознавства посилювалися з кожним роком. Остаточні лідируючі позиції були зайняті зі створенням у 1973 році Українського дослідного інституту при Гарвардському університеті (Harvard Ukrainian Research Institute — HURI)¹², та з появою Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) створеного при Альбертському університеті в Едмонтоні (1976)¹³. Зацікавлення українознавством в канадських університетах як вже згадувалось виникло на рубежі 30-40-х років, але, як зазначає Б.Боцюрків помітний розквіт українознавчих студій настає «від 50-их рр., особливо у зв'язку з напливом нової еміграції»¹⁴. Підтвердженням цього є зроблений Б.Винаром аналіз дисертацій з української проблематики на англійській мові написаних, починаючи з 1928 року і до 1986 року. Якщо в період з 1928 до 1950 років загальна кількість робіт з українознавчих студій обмежувалась лише 12 дисертаціями, то після 1950 року намітилася тенденція до зростання. Протягом 1971-1980 рр. кількість дисертацій сягнула рекордної 153 роботи, з яких 29 з історії України, 16 із політології і 4 з історії міжнародних відносин, проти 3 з історії, 1 із політології і 1 з історії міжнародних відносин до 1950 року¹⁵. Нажаль дослідник не подає окремих відомостей скільки праць було присвячено проблемі ОУН-УПА. Також, Б.Винар вказує на існування значної кількості робіт що торкалися українських питань в контексті більших широкіх досліджень¹⁶. Таким чином, завдяки цим, так би мовити «латентним» дослідженням, коло праць з української проблематики є значно ширшим.

Напрямки діяльності українських наукових центрів США і Канади дещо різнилися. Зокрема, КІУС, окрім дослідження історії і культури України, велику увагу приділяв висвітленню історії та сьогодення українців Канади, що було природною реакцією, спрямованою на збереження власної ідентичності. Фінансування українських наукових установ в Канаді здійснювалось за рахунок фондів українських меценатів. Зокрема КІУС отримував фінансування від фондів ім. П.Яценка, Михайла і Дарії Ковальських та родини Стасюків¹⁷.

У США ситуація була трохи відмінною. Початок холодної війни викликав велику цікавість американського уряду до СРСР. В результаті були створені інститути, які займалися вивченням Радянського Союзу. Особлива увага приділялась національним питанням, тому не дивно, що до співпраці було залучено багато українських вчених. Цікавість до національних проблем такого великого поліетнічного утворення, як СРСР, сприяла розвитку

українських еміграційних установ. УВАН отримала дотацію на продовження друкування "Анналів" від фундації Форда, а "Research Program on the USSR", що діяла при Колумбійському університеті у 1950—1955 роках, надала можливість надрукувати праці 33 членам її членам¹⁸.

Окремо варто вказати, що в 1965 році було створено Українське Історичне Товариство (УІТ), мета якого полягала у збереженні і розбудові альтернативної радянській методології української історичної науки, заснованій на концепції М. Грушевського¹⁹. Це дає можливість говорити про цілковите оформлення української історичної науки на Заході, яке фактично створювало передумови для формування нової історичної школи. Але наголошувати на вирішальному впливі народницької концепції на розробку проблеми ОУН-УПА досить важко. По-перше, молоді вчені отримували освіту в університетах США і Канаді, а тому засвоювали популярну в той час концепцію історії ідей. По-друге, більшість із них за фахом були політологами, і відповідно застосовували набір методів політологічної науки²⁰. Найбільшої популярності політичні науки набули в 50-60-х роках в США, саме в той час українське питання зацікавило також багатьох неукраїнських політологів, таких як Дж. Армстронг, Р.Салівант, М.Лютер²¹. Популярність політології не спадала і в 70-і роки. На думку Б.Боцюрківа, дослідників приваблювала "відносна "молодість" цієї дисципліни, її "соціологізація" (що послабила наголос на державу як центр політичних студій), а при тому й факт формального членства України в ООН та розголос, які набрали опозиційні процеси в УРСР, все це створило кращі умовини для ставлення української проблематики в політичних науках чим у низці інших дисциплін..."²².

Отже, можна констатувати, що у вільному світі сформувалося два основних центри українознавчих студій: європейській та північноамериканській, які взаємодіяли між собою. Провідні позиції північноамериканських установ були зумовлені вдалим альянсом наукового потенціалу українців та матеріальної підтримки, забезпеченої американським урядом, і українськими меценатами в Канаді. В США такий стан речей був зумовлений тогочасною політичною кон'юктурою, яка вимагала вивчати свого ворога, аби знати його вразливі місця. В Канаді збільшення цікавості до всього українського було результатом їх протистояння асиміляційним процесам. Не дивлячись на розробки теоретико-методологічних засад української історичної науки, значна

кількість дослідників проблеми ОУН-УПА перебувала під впливом популярної в тогочасній Америці історії ідей та широко використовувала політологічні підходи.

Проаналізувавши перший чинник запропонованої схеми, торкнемося другої умови, що була визначена нами як необхідна, а саме: джерельної бази з проблеми ОУН-УПА. Одразу зазначимо, що аналіз джерел не є метою даної статі. Ми торкнемося цієї теми лише побіжно, аби показати, які джерела доступні українським дослідникам на Заході та обґрунтувати тезу, застосовувану щодо діаспорної історіографії.

Окрім великої кількості мемуарної літератури, що була створена учасниками збройного підпілля, в західних архівах зберігається значна кількість документів, які, як справедливо зазначив Т.Гунчак, дають змогу зрозуміти "рівень зацікавлення даної країни в цій проблемі"²³. Серед важливих архівів дослідник вказує архіви польського еміграційного уряду (Інститут Сікорського) та Армії Крайової (Studium Armiji Podzemnej), що знаходяться в Лондоні, документи державних архівів Німеччини та Архів Закордонного Представництва УГВР. Взагалі Т.Гунчак припускає що є великий обсяг засекречених документів як у США та і у Великобританії²⁴. Правильність цього припущення була незабаром підтверджена, коли, відповідно до законодавства США, почалося оприлюднення окремих документів ЦРУ²⁵.

Дуже велика робота в цьому напрямку здійснюється редакційною колегією "Літопису УПА", що була зорганізована колишніми вояками УПА. У своїй праці, окрім вже згаданих архівів ЗП УГВР, німецьких архівів та національного архіву США, вони також використовують Архів ОУНз, що складається головним чином із колишнього архіву місії УПА, та архів Закордонних частин ОУН. Останній як зазначає редактор "Літопису" Є.Штандера, не має вартісних матеріалів²⁶.

Серед цікавих джерел варто назвати періодичні видання, що виходили легально під час німецької окупації. Збірки цих видань є в бібліотеці Конгресу США, в бібліотеці Стендфордського університету та в Інституті світової торгівлі (м. Кіль, Німеччина). Польська підпільна преса представлена невеликою збіркою в Бібліотеці Г.Гувера²⁷.

Українські вчені за кордоном також мали доступ і до радянських джерел, таких як підпільна преса радянських партизан, збірки документів Нюрнберзького процесу, спогади колишніх червоних партизан, тощо. Ступінь об'єктивності поданих

ними фактів був різним, якщо документальні збірки були витримані в пропагандистсько-тенденційному тоні²⁸, то спогади партизанів досить об'єктивні і дають змогу "прочитати дещо і поміж рядками"²⁹.

Широка робота по збиранню джерел робиться й окремими науковцями: В.Косиком, П.Потічним, І Каменецьким. В.Косик та І.Каменецький видали та обробили велику кількість джерел, що стосуються проблеми німецької окупації України³⁰. П.Потічний, сфера наукових інтересів якого лежить у політологічній площині, видав цілу низку документів під назвою "Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-1951"³¹. Б.Боцюрків вважав, що окремі політологічні дослідження з українських питань, такі як студії над українською політикою в Польщі міжвоєнного періоду та аналіз політики західних держав щодо України, можна здійснювати й при відсутності доступу до першоджерел в радянській Україні³².

Отже, українські дослідники на Заході мали цілком якісну джерельну базу, яка дозволяла їм розробляти дану проблему на високому науковому рівні. Хоча факт обмеженого використання радянських і польських джерел дійсно негативно позначався на загальному рівні наукових досліджень.

На користь положення про розбудовані українські наукові установи та джерельну базу, як основні необхідні умови для розробки проблеми ОУН-УПА в діаспорній історіографії, також можуть свідчити приклади Аргентини, Бразилії та Австралії. У країнах Південної Америки (Аргентина, Бразилія), проблема ОУН-УПА не розроблялась, оскільки там не було ані українських наукових установ (хоча в аргентинських і бразильських університетах є значна кількість українських професорів)³³, ані відповідних джерел. В Австралії ситуація склалась трохи по-іншому. У 1974 році було створено Фундацію Українських Студій Австралії (ФУСА)³⁴. Проте відсутність джерельної бази також не дозволяє австралійським українцям досліджувати проблему ОУН-УПА.

Таким чином, можна констатувати що діаспорна історіографія ОУН-УПА формувалася по осі Європа – Північна Америка і має кінцевим пунктом призначення незалежну Україну.

Друга група — зарубіжна історіографія — є не такою чисельною і представлена польськими, російськими та американськими дослідниками. За кількістю праць та проблематикою зарубіжна історіографія досить строката. Умовно цю групу можна поділити

на: “країни-сусіди” України (Польща, Росія) та США, для яких, в умовах жорсткої конфронтації з СРСР, національне питання, а зокрема українська карта, могла стати неабияким козирем.

Серед “країн-сусідів” найбільшу цікавість становить польська історіографія, яка досить детально розробляє проблему українсько-польського протистояння 1938-1944 рр. Польські історики мали можливість писати про ОУН-УПА ще в 70-х роках, за часів ПРН. Щоправда вони робили наголос на негативних факторах (співпраця з німцями, мордування польського мирного населення), замовчуючи національно-визвольний характер руху³⁵. Після 1989 р. розпочався перегляд старих ідеологем, де підрозділи УПА поставали як згряя бандитів. Група “ревізіоністів” представлена такими польськими істориками як В. Менджецький, Г.Грицюк, Т.Стриєм, З.Ковалевський, А.Сова, Г.Мазур, Р.Внук, Г. Мотика, Р.Тожецький³⁶.

Російські історики почали розглядати цю проблеми вже після розпаду СРСР, але таких досліджень небагато³⁷. Взагалі примирення українсько-російських позицій щодо оцінки діяльності ОУН-УПА бачиться лише в майбутній перспективі.

Американський погляд на проблему ОУН-УПА представлений професором Дж. Армстронгом в його книзі “Ukrainian nationalism 1939-45”, що стала результатом п'ятирічної праці над українською проблемою в Російському інституті при Колумбійському університеті. І хоча з окремими твердженнями Дж.Армстронга можна не погоджуватись, але високий індекс цитування його роботи говорить сам за себе. Велика кількість фактажу, використаного американським дослідником, дає підстави говорити про позитивістські впливи, хоча в цілому за своїм характером дане дослідження є політологічним³⁸. Окрім цього дослідження Дж.Армстронг також розробляв проблему українського національного міфу та символіки; дослідив зрушення і відмінності у окупаційній політиці німців щодо України під час Першої і Другої Світової війни та запропонував цікаву типологізацію провідників українського національно-визвольного руху 20-50-х ХХ століття³⁹.

Зарубіжна історіографія ОУН-УПА представлена в основному польською історіографією. Праці американського дослідника Дж.Армстронга є гарним прикладом об'єктивності і цікаві тим що написані представником іншої інтелектуальної традиції, що дає нам змогу побачити власну історію під іншим кутом зору.

Отже, можна говорити про існування діаспорної історіографії проблеми ОУН-УПА, представленої українськими дослідниками

США і Канада та “старою” Європою, а також про існування зарубіжної історіографії репрезентованої дослідниками Польщі, Росії та США.

Варто сказати декілька слів про взаємовпливи між цими двома групами, що наочно було продемонстровано у відозвах українських вчених на працю Ж. де Лоней “Історія таємної дипломатії”. Як вказує В. Косик, український історик має пильно стежити за працями іноземних дослідників та надавати їм “відповідні документи й вірогідні свідчення про національно-визвольні змагання України, щоб таким чином не допускати до помилкових тверджень, які ... нам дуже шкодять”⁴⁰. Цікавим з цього приводу є приклад наведений П.Потічним. Наявність декількох груп українських військових формувань під час Другої світової війни дуже часто була причиною плутанини для західні дослідників, котрі не завжди могли збагнути всі особливості і нюанси українського національно-визвольного руху 20-50-х рр. XX століття⁴¹. Отже діаспорна історіографія взяла на себе функції наставника, що мусив запобігати викривленню історичної правди.

Проаналізувавши процес становлення основних осередків дослідження ОУН і УПА, вже можна побачити, які саме чинники впливали на актуальність проблеми ОУН-УПА, а отже і дати відповіді на питання поставлені на початку статті. Актуальність будь-якої проблеми зумовлюється в першу чергу соціальним замовленням, яке в свою чергу є результатом політичної дійсності, виразником замовлення найчастіше виступає держава.

Українська ситуація була специфічною. З поверненням радянських військ, коли стало зрозуміло що Німеччина програла війну і сподівання на військову конфронтацію Радянського Союзу із Заходом розвіялися, УГВР (виконувала функції уряду) та члени проводу ОУН поставили собі на меті донести до всього світу, правду про український національно-визвольний рух. Речником воюючої України мала стати українська еміграція. Ця задача значно полегшувалась тим, що українці мали досить розвинену інфраструктуру, представлену політичними організаціями, пресою і науковими інституціями. У своєму зверненні від жовтня 1949 року воююча Україна вимагала від еміграції, по-перше, стати гідним репрезентантом українського народу, і полишивши партійну ворожнечу вести роз'яснювальну роботу на Заході, показуючи за що борються українці в СРСР; по-друге, покладала на еміграцію відповідальність за створення антибільшовицького фронту⁴². Звертаючись окремо до представників різних професій,

провідники українського національно-визвольного руху просили: “Докладіть усіх зусиль до якнайкращого розвитку українознавства, бо саме воно піддається на землях жахливим перекрученням і фальшуванням з боку російсько-більшовицьких окупантів”⁴³. Не обмежуючись лише заклик, провід ОУН відправляв свої підрозділи пробиватися до західних зон окупації, покладаючи великі сподівання повернути увагу Заходу до українського питання. Ставлячи завдання пропагувати ідею незалежної України, яка співпадала з ідеями руху, в авангарді якого перебували УГВР та провід ОУН, вони автоматично робили актуальною і проблему ОУН-УПА. До того ж ветерани УПА, що пробилися на Захід, відчували моральну відповідальність перед тими, хто продовжував збройний опір в СРСР. Тому не дивно, що саме вони стали тим каталізатором, який прискорив процес розробки проблеми ОУН-УПА.

Імпульс до початку дослідження проблеми ОУН-УПА, був даний самою організацією, разом з підрозділами УПА до вільного світу пробилася і правда про українських національно-визвольний рух. В контексті гонки ядерного озброєння проблема ОУН-УПА викликала цікавість американського уряду, що зумовило появу великої кількості робіт з цієї теми, написаних як істориками діаспори, так і американськими вченими. Нового звучання тема набула після розпаду СРСР, коли почалася тотальна ревізія попередніх історичних оцінок.

Згідно з процесом становлення історіографії (накопичення емпіричного матеріалу – теоретико-методологічне осмислення – концепція) ми пропонуємо таку періодизацію:

1. кінець 1945 – 1955 рр.
2. 1956 – 1989 рр.
3. Від 1990 до сьогодення.

Початок дослідженню проблеми ОУН-УПА на Заході було покладено з появою перших газетних повідомлень про український національно-визвольний рух. До речі, першими цю інформацію подали українські емігрантські газети Канади⁴⁴. Період накопичення матеріалу характеризувався виходом у світ мемуарної літератури та появою праць нарративного характеру⁴⁵. Тільки в березні 1950 р., після смерті генерал-хорунжого УПА Р.Шухевича опір націоналістів почав згасати. Таким чином, можна говорити про те що формування історіографії проблеми ОУН-УПА розпочалося задовго до того, як згас сам рух, тобто до того періоду як даний феномен став історією. Перші праці з цієї проблеми були, як

правило, апологетичними, а тому не зовсім об'єктивними.

Закінчення початкового періоду ознаменувалося появою праці Дж.Армстронга "Український націоналізм 1939-1945". Не дивлячись на те, що американський професор використав далеко не всі доступні йому джерела, навіть сьогодні ця праця є найбільш вдалим і ґрунтовним теоретико-методологічним осмисленням проблеми ОУН-УПА, що було зроблене іноземним дослідником⁴⁶. Протягом другого періоду також продовжувались робота з пошуку та систематизації нових джерел, яка не зупиняється й зараз. Серед українських дослідників проблеми ОУН-УПА хотілось би відмітити працю І. Лисяка-Рудницького, який вписав український національно-визвольний рух в загальноєвропейський контекст, порівнявши його з іншими національними рухами народів Східної Європи⁴⁷.

Хвиля революцій 1989 р., що прокотилася Східною Європою ознаменувала собою початок нового періоду. Відкрився доступ до раніше не відомих джерел та почалось бурхливе дослідження раніше заборонених тем вітчизняними вченими, все це змушує по новому поглянути на вже відомі події. Крім того, процес формування концепції українського національно-визвольного руху 20-50-х років ХХ століття суттєво ускладнює криза вітчизняної і світової історіографії. А тому можна припустити, що концепція українського національно-визвольного руху не буде ані зарубіжною, ані суто українською. Взагалі зробити будь-який прогноз, виходячи з сучасного стану світової історичної науки, дуже важко. Те, що зарубіжна історіографія не завершила побудову концепції діяльності ОУН і УПА, є результатом дії об'єктивних чинників: обмеженість джерельної бази та дуже короткий період дослідження, що ускладнювався протистоянням двох супердержав і тим самим обмежував можливості зробити об'єктивний аналіз проблеми, але навіть за умови її створення без залучення польських і радянських джерел (доступ до яких і зараз є обмеженим в деяких країнах колишніх союзних республік)⁴⁸ така концепція, на нашу думку, мала б внутрішні протиріччя.

Розробка проблеми ОУН-УПА в зарубіжній історіографії залишилась незакінченою. Але, якщо зіставити досягнуті результати з відносно нетривалим періодом її дослідження, то маємо подиву гідний доробок. На сучасному етапі діаспорна історична наука починає втрачати свою альтернативність, оскільки з розпадом СРСР вже немає потреби в протистоянні, це та процес взаємопроникнення української й зарубіжної історичної

науки, дає підстави вважати що зарубіжне українознавство має перейти на якісно новий рівень, що також позначиться на подальшій розробці проблеми ОУН-УПА.

- ¹ Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. К., 2000. С.436-438.
- ² Боцюрків Б. Суспільні науки в Канаді й українознавство [резюме] // Український історик. 1971. №1-2. С. 138.
- ³ Yaniv V. Ukrainian Free University // Encyclopedia of Ukraine. Ed. by Danylo Husar Struk. Toronto, 1993. P.382-384. Vol. 5.
- ⁴ Романішин Ю. Боротьба ОУН-УПА за незалежність України у висвітленні західної преси (40-50-х рр. ХХ ст.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Вип.11 / НАН України. Інститут народознавства. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича та ін. Голова редкол. С.Павлюк. – Львів: Інститут народознавства НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Національний університет “Львівська політехніка” 2002. – С. 192.
- ⁵ Senkus R. Ukrainian Academy of Arts and Science // Encyclopedia of Ukraine. Ed. by Danylo Husar Struk. Toronto, 1993. P. 347-348.
- ⁶ Жуковський А. НТШ у своє 115-ліття // Український історик. 1988. №1-4. С. 218-221.
- ⁷ Yaniv V. Ukrainian Free University ... P.384; Дражевська Л. Перші кроки недовіряних українців у повоєнній Америці // Слово і час. 1991. №10. С. 28-34.
- ⁸ Yaniv V. Вказ. пр. P.384.
- ⁹ Senkus R. Вказ. пр. P. 347-348.
- ¹⁰ Жуковський А. Вказ. пр. С. 218.
- ¹¹ Onyshkevych L. Institute for Study of the USSR // Encyclopedia of Ukraine. Ed. by V.Kubijovic. Toronto Buffalo London, 1988. P. 323. Vol. 2.
- ¹² Baziuk M. Harvard Ukrainian Research Institute // Encyclopedia of Ukraine. Ed. by V.Kubijovic. Toronto Buffalo London, 1988. P. 127; Pritsak O. Ukrainian Studies at Harvard University // Український історик. 1969. №4. С. 63–71.
- ¹³ Wynar B. Canadian Institute of Ukrainian Studies // Encyclopedia of Ukraine. Ed. by V.Kubijovic. Toronto Buffalo London, 1985. P. 358. Vol. 1.
- ¹⁴ Боцюрків Б. Вказ. пр. С.139.
- ¹⁵ Wynar B. Doctoral dissertation on Ukrainian topics in English prepared during the years 1928-1986 (Conclusion) // Український історик. 1989. №1-3. С. 135.
- ¹⁶ Там само. С.124-126.
- ¹⁷ Макар Ю.І. Канадські центри дослідження історії України: основні напрямки діяльності // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська

історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 року. Кам'янець-Подільський. 2001. Т.7(9). С.21-27.

- ¹⁸ Дражевська Л. Перші кроки нестрільяних українців у повоєнній Америці // Слово і час. 1991. №10. С. 28-34.
- ¹⁹ Макар Ю.І. Вказ.пр. С.22.
- ²⁰ Ротман Д.Б. «Новая социальная история» в США // Новая и новейшая история. 1990. №2. С.66 –80; Дементьев И.П. Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени // Вопросы истории. 1976. №11. С.87-95.
- ²¹ Боцюрків Б. Стан і проблеми українознавчих студій в політичних науках [резюме] // Український історик. 1972. №1-2. С.153.
- ²² Там само. С.153.
- ²³ Гунчак Т. УПА в західних архівах // Сучасність. 1983. №1-2. С.168.
- ²⁴ Там само. С.170-171.
- ²⁵ Українське питання у Великій Вітчизняній війні – погляд ЦРУ // Дніпро. 2000. №3-4. С.119-126.
- ²⁶ До джерел. Розмова з Євгеном Штендерою, редактором “Літопису УПА”. [Провів Т.Гунчак] // Сучасність. 1987. №7-8. С.192-193.
- ²⁷ Каменецький І. Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни // Український історик. 1964. №4. С.14.
- ²⁸ Там само. С.15 –17.
- ²⁹ Там само. С.17.
- ³⁰ Косик В. Україна і Німеччина у II світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. 659 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1. Укладач Володимир Косик. Львів, 1997. 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів(1941-1942). Т.2. Укладач Володимир Косик. Львів, 1998. 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т.3. Укладач Володимир Косик. Львів, 1999. 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів(1944-1945): Т.4. Укладач Володимир Косик. Львів, 1997. 384 с.; Каменецький І. Документи про українських партизанів // Український історик. 1988. №1-4. С. 188-196.; Каменецький І. Україна в тоталітарних схемах нацизму // Український історик. 1972. №3-4. С. 107-120.
- ³¹ Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-1951. Ed. by P.J. Potichnyj, Y.Shtendera. Edmonton. 1986. 406 p.
- ³² Боцюрків Б. Вказ. пр. С.153.
- ³³ Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. К., 2000. С.437-438.
- ³⁴ Фундація Українознавчих Студій в Австралії. [Упоряд. М.Гоян]. Аделаїда – Київ. 2000. С. 25.

-
- ³⁵ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 –1944 рр. К., 2003. С.38-40.
- ³⁶ Там само. С. 40-41.
- ³⁷ Санников Г. Большая охота: розгром вооруженого підполля в Западній Україні. – М., 2001. – 382с; Семиряга М.И. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000. 863с.
- ³⁸ Armstrong John A. Ukrainian nationalism 1939-45. New-York. 1963. 361р.
- ³⁹ Армстронг Д. Героїчне і людське: Спогади про українських національних провідників 1941 – 1945 // Україна модерна. – 1996. – Ч.1. – С. 101-113; Armstrong J. A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. Ed. by P.Potichnyj. – Edmonton. 1992. P. 125-139; Armstrong J. Ukraine: Colony or Partner ? // German – Ukrainian Relations in Historical Perspective. Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. Edmonton. 1994. P. 187-199.
- ⁴⁰ Косик В. Західна історична наука і ми: (Ще до “Історії таємної дипломатії” Жака де Лоней) // Визвольний шлях. 1970. №5. С.635.
- ⁴¹ Potichnyj P.J. Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview // Ukrainians during World War II: History and his Aftermath. Ed. by Y.Boshyk. Edmonton. 1986. P. 61-65.
- ⁴² Звернення воюючої України до всієї української еміграції // Визвольний шлях. 1970. №3. С.374-383.
- ⁴³ Там само. С.380.
- ⁴⁴ Романішин Ю. Вказ.пр. С.188.
- ⁴⁵ Мірчук П. Нариси історії ОУН. Мюнхен. 1968. 285с; Мірчук П. УПА 1942-1952. Документи і матеріали. Львів. 1991. 220с; Shankowsky Lev. Ten Years of the UPA Struggle (1942 – 1952) // The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom. New-York. 1954. P. 23-51.
- ⁴⁶ Поль Д. Фашистська окупація України в 1941-1944 рр. У працях західних вчених. // Український історичний журнал. 1994. №5. С.132.
- ⁴⁷ І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. К., 1994. Т.2. С. 251-252.
- ⁴⁸ Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національно-визвольні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К., 2002. С.9.